

УДК [[39:728.6]:643.3](477.87=511.14)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.05.1080>

КУХНЯ ТА ПІЧ ТРАДИЦІЙНОЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УГОРСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ХАТИ

Борнобаш КЕЙС

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8417-8441>

доктор філософії,
доцент кафедри історії і суспільних дисциплін,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II,
пл. Кошута, 6, 90202, Берегове, Україна,
e-mail: kesz.barnabas@kmf.org.ua

Маргарита КЕЙС

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-9738-2858>

докторка філософії,
доцентка кафедри філології,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II,
пл. Кошута 6, 90202, Берегове, Україна,
e-mail: kesz.margit@kmf.org.ua

Метою дослідження є визначити тип традиційного закарпатського угорського дому та кухні, а також окреслити історію розвитку кулінарного приміщення та його топкового обладнання, які відіграють центральну роль у житті сім'ї, їх місцеві особливості, паралелі чи відмінності з іншими регіонами та народами. Об'єктом дослідження є народна архітектура, а предметом — кухня, яка разом з піччю та обладнанням утворює центральне та головне приміщення угорської селянської хати на Закарпатті. Крім принципу історизму, методологічною основою дослідження є апробовані методи етнографії, такі як елементи ретроспективного, типологічного, комплексного аналізу чи, наприклад, історичної реконструкції. Територіально дослідження охоплює угорські та змішані села південно-західної частини Закарпаття, історичної Угочанської жупи, а хронологічно — першу половину ХХ ст., з деякими посиланнями на зміни, що відбулися в другій половині ХХ ст. Крім опрацювання архівного матеріалу та етнографічної літератури, вихідним матеріалом дослідження стали новітні дослідження, виїзні аналізи авторів, фото та інші документи, глибинні інтерв'ю з інформаторами.

Ключові слова: угорці Закарпаття, тридільна хата, сени, кухня, вільний димар, піч, камін, тринога, дровниця.

Barnabás KÉSZ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8417-8441>

PhD, Associate Professor, Department of History and Social Sciences

at the Ferenc Rakóczi II Transcarpathian
Hungarian College of Higher Education,
6, Kossuthsquare, 90202 Berehove, Ukraine,
e-mail: kesz.barnabas@kmf.org.ua

Margit KÉSZ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9738-2858>

PhD, Associate Professor, Department of Philology at the
Ferenc Rakóczi II Transcarpathian

Hungarian College of Higher Education,
6, Kossuthsquare, 90202 Berehove, Ukraine,
e-mail: kesz.margit@kmf.org.ua

THE KITCHEN AND STOVE OF A TRADITIONAL TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN PEASANT HOUSE

The study of traditional folk architecture is one of the popular areas in ethnography. This task is especially *relevant* in regions that ethnographers consider to be relatively white spots, such as the multiethnic Transcarpathia, which has historically belonged to several state formations. Ukrainians, Hungarians, Romanians, Slovaks, Germans and other ethnic groups who have lived here in friendship for centuries mutually enrich each other's culture, creating unique examples of interethnic relations. In this paper, the authors made an attempt to document the traditional housing culture of the Hungarian rural population of Transcarpathia. The *object* of research is folk architecture, and the specific *subject* of the research is the kitchen, which together with the oven and equipment forms the central and main room of the Hungarian peasant house in Transcarpathia. *The aim* of this study was to determine the type of traditional Transcarpathian Hungarian house and kitchen, as well as to outline the history of culinary space and its heating equipment, which play a central role in a family's life, their local features, parallels or differences with other regions and peoples. Based on our main *hypothesis*, we suggested that in more remote villages of the region traces of archaic elements known in the material culture of different peoples and ethnic groups living at the confluence of the Great Alföld and Carpathians can still be found (open veranda, open chimney, fireplace, stove, etc.). In addition to the principle of historicism, the *methodological basis* of the study includes proven methods of ethnography, such as elements of retrospective, typological, comprehensive analysis or, for example, historical reconstruction. *Territorially*, the study covers Hungarian and mixed villages in the southwestern part of Transcarpathia, the historical Ugocha County, and *chronologically* — the first half of the XX century, with some references to changes that took place in the second half of the XX century. In addition to the study of archival material and ethnographic literature, the source material of the study was the latest research, field analysis of the authors, photos and other documents, in-depth interviews with informants.

Keywords: Hungarians of Transcarpathia, three-part house, entryway, kitchen, free chimney, stove, fireplace, tripod, wood holder.

Вступ. Затишна оселя, сімейне вогнище завжди відігравали центральну роль в житті людей. У міру того, як місце приготування та випікання їжі поступово відокремлювалося від місця відпочинку, розваг та комори для зберігання продуктів, до кінця середньовіччя селянська хата стала двохкімнатною (кімната + комора) і навіть трикімнатною (кімната + сіни/кухня + комора), не кажучи вже про житло більш заможних верств. Так само, як культура житла різних народів, незважаючи на паралелі та міжетнічні стосунки, могла відрізнятися в деталях, так саможитло та дизайн інтер'єру народу — у даному випадку досліджуваних нами угорців Закарпаття — міг децю відрізнятися від села до села.

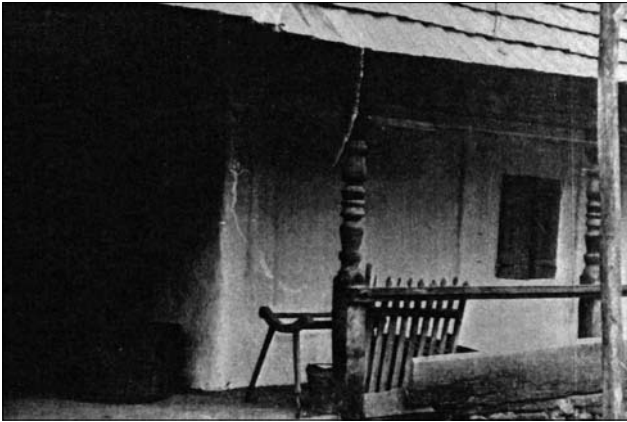
В межах матеріальної культури періоду, який найбільше досліджували етнографи (кінець XIX — середина XX ст.), доступний величезний обсяг літератури про угорську селянську хату, народне будівництво та дизайн інтер'єру, угорську кухню. Отже, одним із найкраще і найглибше досліджених напрямів угорської етнографії є будівництво. Довго було б перелічувати всіх дослідників, які займалися цією темою, від Отто Германа, Йожефа Гуски, Яноша Янко, Іштвана Дьорфі, Жигмонда Баткі, Кароя Ч. Шебештєна, Кароя Вішкі, Кароя Кооша, через Аурела Войкої, Белу Гунда, Іштвана Талощі, Ференца Бако, Яноша Товта, Ференца Менделе, Нандора Гільєна, Іштвана Пала, Імре Данко, Ференца Товта, до Івана М. Балаша, Міклоша Чері, Тібора Шабьяна та інших.

Хоча історія XX століття досліджуваного нами Закарпаття після Першої світової війни пішла окремим від інших населених угорцями регіонів шляхом, все ж багато висновків перелічених авторів можна вважати влучними і для цієї території. На жаль, ми бачимо, що якщо в Угорщині все більше людей досліджують народну архітектуру, то Закарпаття, незважаючи на деякі красиві приклади [1], відстає в цьому плані. Серед індивідуальних і організованих зборів матеріалу слід відзначити централізовано організовані тодішньою угорською владою табори дослідження ландшафту та населення: у дослідницькому таборі села Вишково, організованому в серпні 1941 року, 8 осіб досліджували зокрема особливості будівництва, а в Угочанському дослідницькому таборі (липень 1943 р. — січень 1944 р.) працювало 37 наукових співробітників.

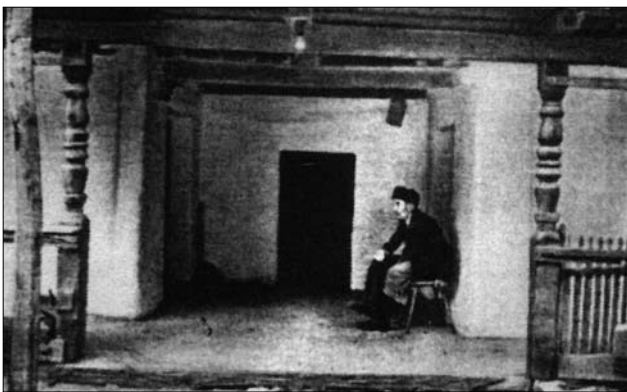
Після приєднання Радянського Союзу до Міжнародної комісії з вивчення культури і побуту населення Карпат у 1967 р. (Міжнародна Карпатська комісія) дві експедиції Інституту етнографії АН СРСР разом з іноземними фахівцями досліджували економічне, соціальне та культурне становище угорського населення багатонаціонального Закарпаття. У складі першої експедиції в 1968 році Гроздова І.Н., Граціанська Н.Н., Філімонова Т.Д. вивчали понад 20 населених пунктів у Виноградівському, Берегівському, Ужгородському та Мукачівському районах. У 1969 році в складі чергової експедиції Гроздова І.Н. два місяці працювала в угорських селах, передусім досліджуючи матеріальну культуру (житло, одяг, робочий інвентар тощо). Було зібрано значний матеріал, частина якого опублікована в Москві в «Карпатському збірнику» за 1972 р. та інших виданнях.

Матеріали Юдіт Морвай, угорської дослідниці-етнографа, яка влітку 1969 року в селі Шаланки збирала інформацію у вигляді анкети на основі угорського етнографічного атласу, разом з неопублікованими матеріалами Угочанського етнографічного дослідницького табору, проведеного на чверть століття раніше, є основою, базою нашого власного дослідження, проведеного на місці.

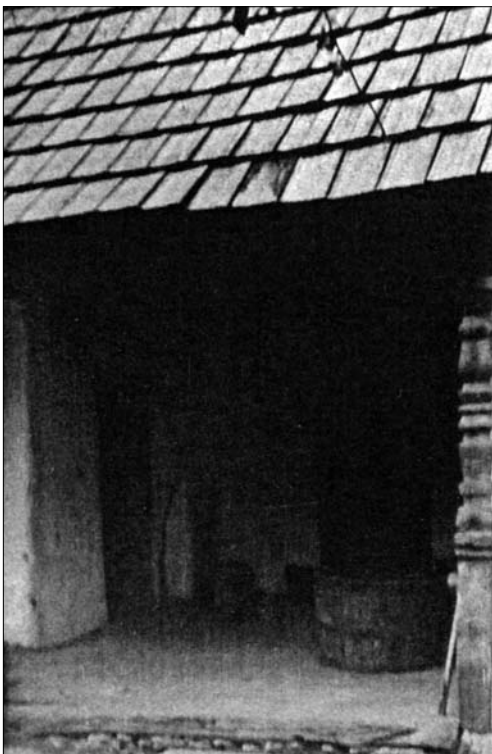
Метою нашого етнографічного дослідження, що проводилося з початку 2000-х років, була реконструкція та документація традиційної матеріальної культури угорських сіл Закарпаття, зокрема Угочанської жупи, особливо народної архітектури та житлової культури. Ми поставили конкретне завдання визначити тип місцевої хати, описати особливості та трансформацію традиційної селянської хати, включаючи кухню та пічне обладнання, а також дослідити паралелі між угорцями та етносами, які проживають разом з ними (українцями, румунами тощо). При визначенні типів пічного обладнання ми приділяли особливу увагу виявленню ланцюжків розвитку, аналогій, відмінностей, змін, міжнаціональних відносин. Ми розпочали своє дослідження, виходячи з *гіпотези*, що традиційна матеріальна культура угорського населення Закарпаття є явищем, яке все ще підлягає дослідженню, але стрімко занепадає (саме це надає *актуальності* та *пріоритетності* цій темі). Наше *початкове припущення* полягає в тому, що ця культура є невід'ємною частиною всієї угорської спадщини, але також багато спіль-

Іл. 1. Хата з відкритими сінями (фото: Морвай Ю., Шаланки, 1969)

Іл. 2. Відкриті сіни в с. Шаланки (фото: Г. Спірін, 1969)

Іл. 3. Відкриті сіни (фото: Морвай Ю., Шаланки, 1969)

ного можна виявити в зв'язку з іншими народами, що проживають у цьому багатонаціональному регіоні. З точки зору використаних методів, основою дослідження стали не лише архівні джерела та опрацювання літератури, а й польові роботи, особисті спостереження на місцях, фотодокументація, малювання окремих об'єктів, робочих процесів, інтерв'ю з місцевими жителями.

Основна частина. Добре збережені хати з ганками в селах Закарпаття й досі свідчать про те, що традиційна селянська оселя зазвичай складалася з трьох приміщень: парадна кімната (чиста хата) + сіни/кухня + комора (задня хата) [2, с. 65]. В інших регіонах середня кімната, яку зазвичай називають сінями (*pitvar*), влітку (а в багатьох місцях навіть взимку) слугувала кухнею; тут були вхідні двері та вікном на подвір'я. У внутрішній частині кухні облаштували відкритий димар, який був придатний для копчення м'яса взимку. Під ним стояла піч, яка використовувалась і для випікання. Праворуч і ліворуч від сіней відкривалися кімнати: передня хата (чиста кімната) і задня хата, тобто колишня комора, кладовка [3, с. 175—177].

Як зазначають Іван М. Балаша та Ласло Дама, у північно-східній частині Карпатського басейну, включаючи Закарпаття, на відміну від інших регіонів, приміщенням загального призначення (пересування, зберігання тощо) були сіни, але це була не кухня, а її передпокій, і це явище, характерне для типу хат на території Великого Альфельду. На відміну від закритої кухні, сіни часто були відкритими (*nyitott pitvar*). У ній не було пічного обладнання, як у приміщенні для обробки та приготування їжі, тобто на кухні [4, с. 75; 5].

Тут слід виділити так звані відкриті сіни. За словами Ласло Дама, відкриті сіни (*nyitott pitvar*) також відомі як відкритий карниз (*nyitott eresz*) або місце для собаки (*kutyafekvő*) угорською мовою, були характерною ознакою сатмарської хати, на що звернув увагу і відомий письменник Жигмонд Моріц (іл. 1, 2, 3). За словами Дама, хата з повністю відкритими сінями є типовою для відносно невеликої місцевості, яка має аналоги лише в Секейському краї [5, с. 97]. Він припускає, що ми маємо справу з архаїчною формою колись укорінені побутової культури Східно-Карпатського басейну, яка донедавна збереглася на деяких закритих територіях, як-от села Ша-

ланки та Вари на Закарпатті. Як пише Нандор Гільєн, назва відкритих сіней не визначена, їх називають відкритим карнизом (*nyitott eresz*), відкритими сінями (*nyitott szín*), сінями (*szín*), ганком (*tornác, gang*), коптилом (*fűstház, sütő*), місцем для собаки (*kutyafekvő*) тощо [6, с. 53—54].

Радянські етнографи, які досліджували Закарпаття у 1968 та 1969 роках, також зазначали, що відкриті сіни є одним із рідкісних і архаїчних елементів традиційної угорської хати [7, с. 102]. Гроздова і Ковальська також наголошували, що відкриті сіни — це давня, перехідна форма, що зустрічається в дуже нечисленних поселеннях, характерна для ХІХ ст., але подекуди зустрічалася навіть у 1930-х роках. Вони публікують фото відкритих сіней з с. Шаланки кінця ХІХ ст. та план хати з відкритими сінями, збудованого в середині ХХ століття в с. Теково [8, с. 159—161]. Автори пишуть, що такі холодні відкриті сіни збереглися в українського населення Карпат і донині, оскільки, на відміну від угорців, вони не перетворили їх на кухню [8, с. 179].

У досліджуваному нами селі Шаланкісіни (*pitvar*) були переднім приміщенням кухні, в той час як місце приготування їжі називали «кийминьо́йю» (*kéményalja*), що дослівно означає дно димаря, а після знесення відкритих димарів (*nyitott kémény*) і звільнення кімнати для приготування їжі від диму її стали називати кухнею [9, с. 463; 10, с. 35]. Тому сіни можна розглядати як передпокій, де відбувалося вмивання та повсякденні прийоми їжі, тут стояли лавиця для води та посуд з водою. А так зване «дно димаря» (*kéményalja*), де був дим та протяг, було призначене лише для приготування їжі, тут стояла піч з каструлями, сковорідками та іншими приладами, а також підставки для невеликого вогнища для приготування їжі в невеликих кількостях. Ступи, посуд для спецій, горщики клали на лавку або вішали на стіну. Кухня, що виходила на відкритий простір, мала одні двері, які могли бути цільними, або з ламелей, дощечок (так звані напівдвері — *levelajtó*).

З часом звільнена від диму кухня, об'єднана з сінями, у більшості місць стала головним місцем перебування сім'ї. Більшість домашнього начиння стояла у кухні та в коморі, а, іноді, і на ганку: приладдя до печі (залізна тринога — *treifusz, háromláb*, підставка для дров — *tűzikutya*), маленькі та великі дерев'яні палиці, мідні ступки, млинці, топірець для

м'яса у формі кінської голови, ножі для капусти, шатківниці, пристрої для набивання ковбаси та гурки, дерев'яні корита, дерев'яні миски, дерев'яні мірні посудуни, дерев'яні ложки, плетений посуд та кошики, настінні сільниці, посуд для приготування макаронних виробів-равликів (*csigatészta*), посуд та дошки — іноді дуже гарно вирізьблені, приладдя для переробки коноплі, прядіння (підніжки, чесала, мотовила, котушки, моталки пряжі тощо [11, с. 420—451]. Також слід згадати глиняний посуд (тарілки, миски, глечики, декоративні горщики, глечики з вузьким горлом, посуд для вишкання оладок, пляшки тощо). Стіни кухні нерідко вкривали рушниками з написами, які жінки шили вручну з різнокольорових ниток, але їх згодом витіснили розмальовані рушники з біблійними поланнями, куплені в магазинах.

За словами Гроздової та Ковальської, меблі старих угорських селянських хат розвинулися з лавок уздовж стін, що були призначені як для сидіння, так і для сну, і спочатку їх виготовляв сам господар. Проте з середини ХІХ ст., особливо для більш заможних селян, меблі виготовляють столяри: багато прикрашені різьблені крісла, полиці для мисок, ложок, вішалки, ліжка тощо. Автори наголошують, що старші жінки використовували все менше і менше вишуканих рушників і посуду, оскільки вони вважали це недоцільним. Виділяють також декоративні тарілки, що прикрашають стіну, і шматочки кахлю на побіленій печі [8, с. 169—170].

Частину меблів фарбували, але більшість меблів була темно-коричневого кольору від частого протирання гасом та олією. Пізніше стали типовими білі кухонні меблі та лаковані, поліровані меблі для кімнат. Кухонне пічне обладнання спочатку складалося з печі, дим якої виводився через димар (вільний димар, відкритий димар, димар-спідниця, угорською *szabad kémény, nyitott kémény, pendelykémény*), піднятий над кухнею. Термін *pendelykémény* відомий у літературі, де його характеризують як тип димовідвідного пристрою, характерного саме для цього краю [12, с. 101, 104]. Це була велика споруда, сплетена з живоплоту, яка повністю або частково закривала пічну частину кухні [13, с. 85]. Він був щільно оштукатурений всередині і зовні, а зверху було вмонтовано кришку з іскрогасником і функцією захисту від дощу. Його можна було зробити на дерев'яному каркасі, з живоплотом, очеретом чи дощечками, також густо

Іл. 4. Проста піч («гошабкеменце» — hasábkemence) з рядком кахлів перед нею (фото: Кейс Б., Шаланки, 2010)

Іл. 5. Округла піч, «бубош кеменце» — búbos kemence (фото: Кейс Б., Шаланки, 2010)

Іл. 6. Піч у формі сідла, «нерегкеменце» — nyeregkemence (фото: Кейс Б. Шаланки, 2010)

Іл. 7. Піч зі ступінчатим фасадом (фото: Кейс Б., Шаланки, 2010)

оштукатуреним. Штукатурку, щоб захистити від вимивання, білили вапном. Вільний димар, як правило, повністю закривав задню частину кухні, яка використовувалася для приготування їжі, так зване дно димоходу (*kéményalj*). У нижній частині димаря зазвичай була кругла піч (*búboskemence*). Крім печей із внутрішнім підігрівом округлих, існували та-

кож прямокутні печі та печі у формі сідла, на пласких верхівках яких завжди сушили перець чи якийсь інший урожай (іл. 4, 5, 6, 7). На Закарпатті, за даними Гроздової та Ковальської, були поширені конічні, дзвоноподібні печі, як і в словаків, а рідше — круглі печі (*boglyakemence*) [8, с. 160]. До печі належали також лавиці та кутові підставки, їх називали шут

Іл. 8. Сіни з піччю та відкритим вогнищем, етнографічний музей в с. Вовчанске (фото: Кейс Б., 2010)

Іл. 9. Відкритий димар, етнографічний музей в с. Вовчанске (фото: Кейс Б., 2010)

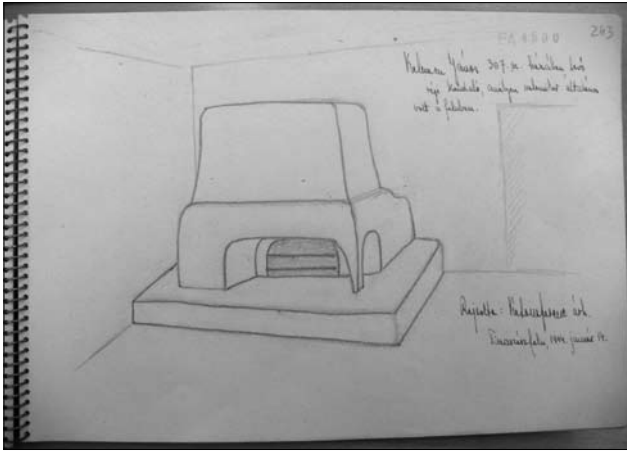
Іл. 10. Кухня в домі бідного селянина, етнографічний музей в с. Вовчанске (фото: Кейс Б., 2010)

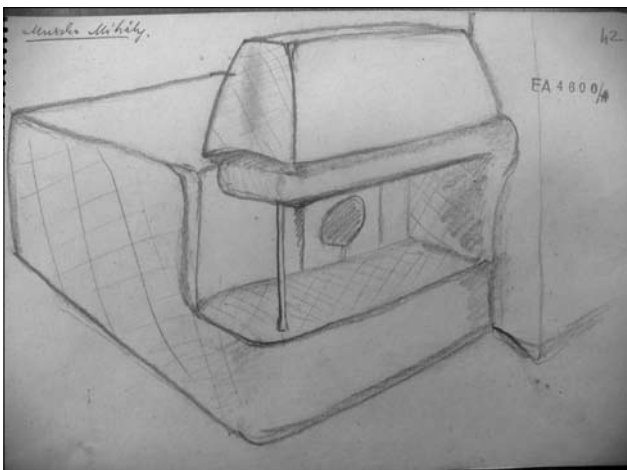
Іл. 11. Інтер'єр кухні, етнографічний музей в с. Вовчанске (фото: Кейс Б., 2010)

(*sut*), куцик (коцик, угорською *kucik*, *kuckó*) [14, с. 349]. Якщо дно димаря (*kéményalja*) було порожнім, то піч будували в саду, за хлівом, захищаючи її дахом. З 1920-х років почали демонтувати інтер'єрні печі, а Гроздова і Ковальська пов'язували це явище з поширенням літніх кухонь (*nyári konyha*), куди були переміщені печі для випічки [8, с. 160]. Вільний димар перекривали горищем або повністю зносили, відкриті сіни замурували, з глини споруджували квадратну піч — шпор (*spór*, *sparhelt*, *takaréktűzhely*), іноді поєднану з піччю, дим з якої виходив через закритий димар або металеву трубу (*kürtő*) замість від-

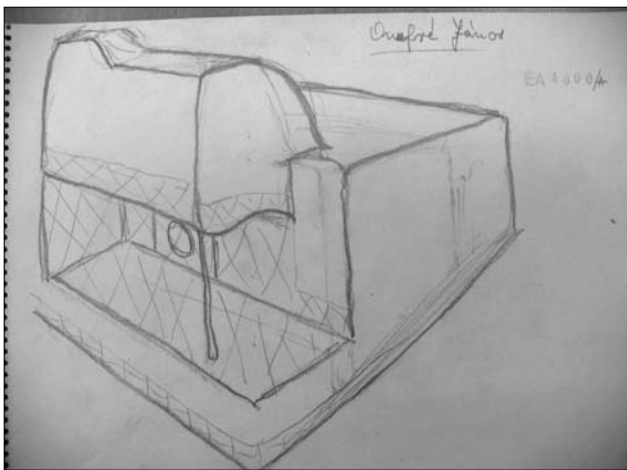
критого димаря. Зі звільненням кухні від диму до середини ХХ ст. зникли останні відкриті димарі, а вглиняних та цегляних димарях (*zsákkémény*), які їх замінили, часто створювали коптильні для збереження шинки, сала та ковбас. У кімнаті для приготування їжі, яка вже була закритою і тепер називалася кухнею (*konyha*), до середини ХХ ст. шпор з саману замінив металевий шпор (*csikós spór*) та виготовлена на заводі емальована плита. Їх, у свою чергу, у 1960—1970-х роках почали замінювати на балонні газові плити, кахляні шпори, електроплити та інші більш сучасні прилади (іл. 8, 9, 10, 11).

Іл. 12. Камін, Сасове (мал.: Котона Ф., 1943)

Іл. 13. Камін з Шаланків (мал.: Гідвегі І. та Сас М., 1943)

Іл. 14. Камін, Шаланки (мал.: Гідвегі І. та Сас М., 1943)

Загальновідомо, що джерело вогню та тепла є одним із найважливіших органічних елементів хати, який також визначає його конструкцію, не випадково Жигмонд Баткі врахував це при розробці ландшафтно-ї системи типів хат. За його системою, виходячи

з обладнання для опалювання приміщення, тип хат Закарпатської області може бути пов'язаний з типом хат в Східній Угорщині або Трансільванії (з одним, відкритим джерелом вогню та тепла) [15, с. 129]. За літературними даними, у XVIII—XIX ст. досліджуваний нами регіон характеризувався відкритими вогнищами та камінами (*együzetős-kandallós háztípus*), так само, як і регіон уздовж річки Самош або Трансільванія [12, с. 95; 16, с. 23] (іл. 12, 13, 14). Подібних результатів досяг Шандор Генъей (Ебнер), який досліджував угорські села району болота Серне в 1939—1942 роках, та на думку якого архітектура навколо болота Серне є поєднанням побутової культури Великого Альфельду та Трансільванії. Один приклад цього — вільний димар (*szabad kémény*), інший — камін (*kandalló*) [17].

Ене Барабаш далі удосконалював систематизацію Жигмонда Баткі. На розробленій ним мапі типів хат досліджувана нами територія розташована на північній частині території вздовж річки Самош, на межі території Великого Альфельду, що пояснює наявність багатьох змішаних ознак [12, с. 157]. У той час, як трикімнатний планхати, що включає сіни, вільний димар, піч об'єднує селянські хати місцевих поселень із *середньогорським* чи *рівнинним* типом, відкрите пічне обладнання (камін) приміщення нагадує хати *східноугорського* або *трансільванського* типу. Одним із підтипів останнього є житлова територія Самоша, яку Карой Коош назвав «хатою з сінями» (*pitvaros ház*) [5, с. 95; 18, с. 165—169].

Гроздова і Ковальська також описують, що дим від відкритої печі в кімнаті збирав виготовлений з виноградної лози намет для уловлювання диму, обштукатурений глиною, та виводив у відкритий димар сіней. У середині XIX ст., з припиненням використання вільного димаря, холодні сіни перетворили на гарячу кухню, однак термін сіни (угорською *pitvar*) в деяких місцях використовується і донині. Автори показують, як приблизно в середині XIX ст., після перенесення інтер'єрної печі до сіней, раніше єдину відкриті сіни поділили навпіл, на закриту, теплу кухню та відкритий, холодний вхідний передпокії [8, с. 160]. На нашу думку, це рішення не було дуже поширене, оскільки відомо, що в багатьох населених пунктах регіону, включно з Шаланками, опалення приміщення було відкритим, з камином. У своєму дослідженні старих печей Ебнер детально описує камін, який

подекуди угорською мовою називали також каболою (*kabola*) [17, с. 15—16]. Тут він пояснює функцію підставки для дров (угорською: *vastacska*, дослівно: залізний кіт), також відомої як вогняний собака (*tűzikutya*): на лавиці відкритої печі на цю підставку клали дерев'яні колоди, а також горщики можна було поставити на двох залізних котів так само, як і на залізну триногу [17, с. 11; 19, с. 182]. Гейза Деак також згадує вогняного собаку, описуючи кімнатну каболу (він називаю її перехідною між відкритою та закритою піччю), відкриту кухонну піч та камін [13, с. 85]. Вогняного собаку в окремії праці описує і Дюла Віга [20, с. 149—154]. Нам також вдалося знайти залізну триногу і вогняного собаку в Шаланках, але вони втратили свою первісну функцію і використовуються лише як предмети декору кімнати.

Таким чином, опалення приміщення забезпечувалося спочатку каміном (*kandalló*), а згодом кахельним каміном (*csempékályha*) з закритою топкою (останній є в більшості місць і сьогодні), хоча передпокої багатьох селянських хат були неопалюваними. Детальний опис цих печей можна знайти в Ласло Дама [15, с. 80—114]. У 1943—44 рр. Ференц Катона мав змогу намалювати ще працюючі каміни в селі Сасове, а Юдіт Морвай, яка проводила дослідження в Шаланках в 1969 р., змогла реконструювати камін лише на основі переказів — це був прямокутний пристрій для опалювання, збудований на фундаменті з саману, стінками з дощок, поштукатуреними товстим шаром глини. До його верхньої частини, вкритої плиткою, був приєднаний димовидний прохід. Траплявся також камін, в якому вогонь з одного боку оточувала стіна кімнати, а з іншого — захисна стіна з саману. За словами Шандора Варги, камін явно поширився в нашому регіоні завдяки трансільванському впливу, існували варіанти з топкою, розташованою нижче та вище, а димовід подекуди був виготовлений за технікою плетіння з лози, а також з саману, але є також відомості про каміни з зелених пічних кахлів [21, с. 98].

Від Шандора Варги ми знаємо, що Пірошка Редей, яка проводила дослідження під час науково-дослідницького табору в Угочі, а саме в селах Чапа, Чома та Гетиня, все ще змогла віднайти традиційне обладнання для горіння: камін, глиняний посуд для приготування їжі (їх в с. Чапа використовували до 1880-х років) та *трейфус*. Вона також зробила три

креслення-реконструкції камінів за розповідями місцевих жителів. Дим від каміна, який міг бути різної форми (стовпчастий і звужений догори), виводився у відкритий димар сіней [21, с. 94].

Ще Жигмонд Баткі зазначав, що каміни забезпечували не лише тепло, а й світло в кімнаті [22, с. 196—199]. Їх використання забезпечувало хороше повітря та вентиляцію в хатах, але хату заповнювала пара від кухонних плит для приготування їжі. Більшість камінів знесли ще до Першої світової війни [14, с. 206]. З середини ХІХ ст. залізні печі, які з'явилися в селах, також виготовлялися і в Мукачеві. Ці ошатно прикрашені чавунні печі використовувалися і в другій половині ХХ ст. разом з дешевшими круглими печами на тирсі. Після цього кімнати почали опалювати кахельними печами на дровах, які й досі є гідними суперниками газових конвекторів, котлів та інших сучасних приладів згоряння.

Можна констатувати, що знесення камінів також відкинуло культуру користування житлом назад, а також означало регрес в плані здоров'я та технологій. Після цього основне місце повсякденного життя перейшло до вже бездимної кухні з горищем, а передня хата стала справді чистим приміщенням, значною мірою не використовуваним і не опалюваним [8, с. 164—165]. На кухнях, де залишився вільний димар, замість каміна намагалися встановити чавунні печі в хаті (кімнаті), їх можна знайти в багатьох місцях і сьогодні.

Щодо палива, то камін і піч опалювали найчастіше дровами. Також використовували сухі гілки, стебла кукурудзи та інші відходи, переважно для обігріву печі. Проте гноєм ніколи не опалювали.

У минулому для освітлення, поряд з вогнищем каміна, зазвичай використовували лампу на соняшниковій олії, можливо, свічка, яку зазвичай розміщували на виступі каміна [23, с. 255—259]. У другій половині ХІХ ст. з'явилася гасова лампа, найкрасивішими з яких були люстри — (т. зв. селянські люстри — *luztercsillár, parasztsillár*), що звисали зі стелі. У досліджених нами селах Закарпаття електричне освітлення з'явилося в 1961 році.

Світло, що проходило ззовні, також відіграло важливу роль у освітленні кімнат — вікна старих хат були дуже маленькі задля кращої теплоізоляції.

Хоча хронологічно вони вже не стосуються досліджуваного нами періоду, слід, все ж, згадати про

Іл. 15. Приміщення для печі, перероблене на літню кухню (фото: Кейс Б., Шаланки, 2010)

Іл. 16. Приміщення для печі — *sütő, sütőház* (фото: Кейс Б., Шаланки, 2010)

зміни, які відбулися в традиційній житловій культурі Закарпаття в другій половині ХХ століття [24, с. 21—52]. У 1950-х роках до трикімнатної хати ззаду прибудовували нові кімнати. Крім того, почали будувати дедалі більше будинків у формі літери L і навіть T [9, с. 464; 8, с. 167]. Але з 60—70-х років за планами 15—20 видів при сільрадах почали будувати прямокутні будинки 10 x 10 м із шатровими дахами, хоча ще з саману. Перед кухнею часто будували сіни або терасу. У переобладнаних домівках старі вікна замінили на тристулкові. У цих будинках часто були ванні кімнати та водопровідна

вода, дровоче радіо також з'являлося у все більшій кількості будинків. У кімнатах була підлога, встелена килимом і ковдрами, сіни і комора вимощені бетоном, а підлога кухні була вкрита плиткою зі штучного каменю.

Оскільки переважну більшість будинків поступово перебудовували, видозмінювалися й інтер'єри. Комора стала кухнею, ванною або коморою для продуктів харчування, а стара кухня стала кімнатою. Піч для хліба перенесли на нову кухню, під карниз або у літню кухню. Нечисленні продукти, вирощені на присадибній ділянці, поміщаються в комору, льох.

З іншого боку передньої частини подвір'я, навпроти сіней, або за хатою, в багатьох місцях будували літню кухню (*nyári konyha*), яку й нині можна знайти чи не на кожному подвір'ї, і яку можна назвати особливістю місцевої архітектури. Тут влітку готують, купаються і навіть сплять в одній кімнаті. За словами Гроздової та Ковальської, літня кухня з'явилася на більш заможних селянських подвір'ях наприкінці ХІХ століття, а потім стала загальнопоширеною в 1950-х роках. Обладнання однокімнатних будівель з двосхилим дахом, крім печі чи енергозберігаючої плити, складається з обіднього столу, кількох стільців, кухонної шафи та часом невеликого ліжка [8, с. 177] (іл. 15, 16).

Навіть традиційні меблі не уникли своєї сумної долі. Населені пункти підключили до газової мережі, централізоване опалення з'явилося ще раніше, але через різке подорожчання енергоносіїв все більше людей повертається до старої доброї кахельної печі. Драгун, який писав про перетворення угорських сіл на Закарпатті, позитивно характеризує модернізацію народної архітектури [3, с. 179]. Ми також не заперечуємо потреби розвитку, але, все ж, з певною ностальгією та жалем дивимося на радикальну трансформацію та зникнення традиційних стилів та національних особливостей, що тепер відбуваються швидше, ніж раніше.

Висновки. Висновки можна розпочати з того, що народна архітектура, яка є важливою частиною традиційної матеріальної культури, нині значною мірою трансформована, але її ще можна досліджувати на Закарпатті. У ході дослідження ми змогли переконатися в тому, що основні риси народної архітектури регіону Верхньої Тиси характерні і для досліджуваного регіону: зокрема хати з ганком, передпоко-

ем, трикімнатна структура хати, літня кухня, хлібна піч тощо [25, с. 45, 53, 62—63].

З літератури та власних досліджень зрозуміло, що в населених нині угорцями на Закарпатті поселеннях середня кімната трикімнатного будинку була сінями (кухнею) з вільним димарем, а до того часу, поки її не перетворили на горище (це стало поширеним до 1930-х рр.), її не використовували як житлове приміщення, оскільки до того часу життя родини проходило в першій кімнаті (чиста кімната, передня хата), де камін різної форми або квадратна піч, комбінована з каміном, були джерелом вогнища та місцем для приготування їжі. Відкриті сіни на селі були особливою рідкістю. Невелика кругла піч для випікання хліба стояла або у сінях під димарем, або на подвір'ї (літня кухня, піч, приміщення для печі), на кухні, що називалася дном димаря, у сінях, поруч з піччю, міг бути камін тільки для приготування їжі. Квадратна піч у сінях з'явилася в північно-східних районах Карпатського басейну досить рано. Як зазначають етнографи, які досліджували цей край, каміни та печі різних форм і розташування, їх комбінації та форми будинків, незалежно від мовних кордонів, виходять далеко за межі досліджуваної території. Загалом можна сказати, що місцевий тип хат найбільше відповідає структурі будинку та прибудинкової території в Самоші, але тут також відчувається ефект територій півночі, Великого Альфельду та сходу Угорщини. Відкритий вогонь чистої кімнати (камін), відкриті, неопалювані сіни є ознаками східного типу, а будинки з пічним опаленням, закритою кухнею, вільним димарем нагадують хати, характерні для Великої рівнини [2, с. 63—73]. Частина хати та облаштування кухні мають схожість із аналогічними будівлями інших територій, де проживають угорці, але водночас очевидними є також міжетнічні зв'язки, що виявляються у взаємодії місцевої угорської та навколишньої української народної архітектури [2, с. 63—73].

За останні півстоліття більшість традиційних селянських хат з передпокоем замінили квадратні будинки без стилю. Подібним чином змінилися і інтер'єр та меблі будинків. Але це зрозуміле і законмірне явище, адже в цих будинках живуть сім'ї, люди, які хочуть комфортнішого, кращого життя. Було б добре у кожному населеному пункті зберегти хоча б по одній із оригінальних селянських хат для нащадків, щоб, як етнографічний музейний екс-

понат, вони нагадували про місцеві особливості традиційної народної архітектури та відігравати ключову роль у розвитку туризму села.

1. Федака П.М. *Народне житло українців Закарпаття XVIII—XIX століть*. Ужгород: Гражда, 2005. 352 с.
2. Kész B. Az ugcasai parasztporta. Hagymányos építkezés Salánkon. In: Gazdag V., Karmacs Z., Tóth E. (szerk.): *Értékek és kihívások. A 2015. március 26—28. között Beregszászon a Nyelvi és kulturális sokszínűség Kelet-Közép-Európában: érték és kihívások című konferencián elhangzott előadások anyagai*, II. kötet (Történelem- és társadalomtudomány, oktatásmódszertan, irodalomtudomány). Ungvár: Autdor; Shark, 2016. S. 63—73.
3. Dragun I.V. A Kárpátalján élő magyarok népi építészetének sajátosságai. In: Cseri M., Balassa M.I., Viga Gy. (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15—16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Miskolc; Szentendre: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum; Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1989. S. 165—180.
4. Balassa M.I. A Kárpát-medence északkeleti térsége lakóházfejlődéséről. In: Cseri M., Balassa M.I., Viga Gy. (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15—16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Miskolc; Szentendre: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum; Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1989. S. 63—84.
5. Dám L. Építészeti régiók a Kárpát-medence északkeleti térségében. In: Cseri M., Balassa M.I., Viga Gy. (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15—16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Miskolc; Szentendre: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum; Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1989. S. 93—107.
6. Gilyén N. A Felső-Tisza-vidéki nyitott ereszes ház. In: Kecskés P. (szerk.): *Ház és ember, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum közleményei 5*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1989. S. 51—56.
7. Гроздова И.Н. Этническая специфика венгров Закарпаття. *Карпатский сборник*. Москва: Наука, 1972. С. 95—107.
8. Гроздова И.Н., Ковальская Н.Г. Жилища венгров Закарпаття. *Материальная культура комплектных этнических групп на Украине*. Москва: Наука, 1979. С. 151—181.
9. Grozdova I.N. Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyar lakosság körében. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Népi kultúra — népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve V—VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. S. 457—466.
10. Филеп А. Исторические типы венгерского народного жилища и его межэтнические связи в Карпатах. *Карпатский сборник*. Москва: Наука, 1976. С. 35—39.

11. Szabó S. Háztartási eszközök. In: Ratkó L. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 2014. S. 420—451.
12. Barabás J., Gilyén N. *Magyar népi építészet*. Budapest: Mezőgazda kiadó, 2004. 192 s.
13. Deák G. Az Ung vármegyei «Tiszahát» népi építésze és művészete. In: S. Benedek A. (szerk.): *Ung megye. Írások Ung megyéről*. Beregszász; Budapest: Mandátum Kiadó; Hatodik Síp Alapítvány, 1998. S. 81—89.
14. Páll I. A táji jellegzetességek keveredése Északkelet-Magyarország népi építkezésében a 18—19. században. In: Cseri M., Balassa M.I., Viga Gy. (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15—16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Miskolc; Szentendre: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum; Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1989. S. 197—208.
15. Dám L. *Építkezés*. In: Ujváry Z. (szerk.): *Néprajz egyetemi hallgatóknak*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1992. 267 s.
16. Sabján T. *A búbos kemence*. Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2003. 96 s.
17. Ébner S. Régi tűzhelyek: Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. *Néprajzi Értesítő XXIII*. 1931. S. 6—16.
18. Barabás J. Tüzelőberendezés, füstelvezetés. In: *Magyar néprajz IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997. S. 155—169.
19. Juhász A. Élet a házban. In: *Magyar néprajz IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997. S. 178—193.
20. Viga Gy. Tűzikutyák a Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében. In: Ujváry Z. (szerk.): *Huszonegy néprajzi közlemény*. Debrecen: A Kossuth Lajos Tudományegyetem kiadványa, 1994. S. 149—154.
21. Varga S. Népi építészeti kutatások Kárpátalján 1945 előtt. In: P. Panykó M. (szerk.): «*Madarak voltunk...*» *Kárpátaljai néprajzi írások*. Budapest; Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány; Mandátum Kiadó, 1999. S. 82—100.
22. Bátky Zs. Táplálkozás. Építkezés. In: *A magyarság tárgyi néprajza. A magyarság néprajzának első kötete*. Második kiadás. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. S. 31—215.
23. Viski K. Bútorzat. Világítás. Mesterkedés. In: *A magyarság tárgyi néprajza. A magyarság néprajzának első kötete*. Második kiadás. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. S. 217—323.
24. Sári Zs. Típusstílus építkezések és az életmód átalakulásának kapcsolata. In: Cseri M., Sári Zs. (szerk.): *Vidéki életmódváltozások a 20. században. Az OTKA K 62412. számú, «A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai» című kutatási program eredményeiből készült tanulmányok és közlemények*. Szentendre: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiadványa, 2009. S. 21—52.
25. Gunda B. A szatmári hagyományos népi műveltség etnográfiai helyzete. In: Ujváry Z. (szerk.): *Tanulmányok Szatmár néprajzához*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1984. S. 35—137.

REFERENCES

- Fedaka, P.M. (2005). *Folk dwellings of Ukrainians of Transcarpathia in the 18th—19th centuries*. Uzhhorod: Hrazhda [in Ukrainian].
- Kesz, B., Gazda, V., Karmacsi, Z., & Toth, E. (Eds.). (2016). The Ugocha peasant house. Traditional architecture is Salank. In: Gazda, V., Karmacsi, Z., Toth, E. *Values and challenges. Materials of the lectures given at the conference «Linguistic and cultural diversity in East-Central Europe: value and challenges», March 26—28, 2015, Beregszász, II volume (History and social science, educational methodology, literary science)* (Pp. 63—73). Uzhhorod: Autdor; Shark [in Hungarian].
- Dragun, I.V., Cseri, M., & Viga, Gy. (Eds.). (1989). Peculiarities of the folk architecture of Hungarians living in Transcarpathia. In: Cseri, M., Balassa, M.I., Viga, Gy. *Folk construction in the northeastern region of the Carpathian Basin (Proceedings of the conference held in Miskolc on May 15—16, 1989)* (Pp. 165—180). Miskolc; Szentendre: Szentendre Open Air Ethnographic Museum; Miskolc Herman Otto Museum [in Hungarian].
- Balassa, M.I., Cseri, M., & Viga, Gy. (Eds.). (1989). On the development of residential buildings in the northeastern region of the Carpathian Basin. In: Cseri, M., Balassa, M.I., Viga, Gy. *Folk construction in the northeastern region of the Carpathian Basin (Proceedings of the conference held in Miskolc on May 15—16, 1989)* (Pp. 63—84). Miskolc; Szentendre: Szentendre Open Air Ethnographic Museum; Miskolc Herman Otto Museum [in Hungarian].
- Dam, L., Cseri, M., Balassa, M.I., & Viga, Gy. (Eds.). (1989). Architectural regions in the northeastern region of the Carpathian Basin. In: Cseri, M., Balassa, M.I., Viga, Gy. *Folk construction in the northeastern region of the Carpathian Basin (Proceedings of the conference held in Miskolc on May 15—16, 1989)* (Pp. 93—107). Miskolc; Szentendre: Szentendre Open Air Ethnographic Museum; Miskolc Herman Otto Museum [in Hungarian].
- Gilyén, N., & Kecskes, P. (Ed.). (1989). The house with open eaves in the Upper Tisza region. In: Kecskes, P. *House and man, papers of the Open-Air Museum of Ethnography, 5th Szentendre Open-Air Museum of Ethnography* (Pp. 51—56) [in Hungarian].
- Grozdoval, N. (1972). Ethnic Specificity of the Hungarians of Transcarpathia. *Carpathian collection* (Pp. 95—107). Moscow: Nauka [in Russian].
- Grozdova, I.N., & Kovalskaya, N.G. (1979). Dwellings of the Hungarians of Transcarpathia. *Material culture of complete ethnic groups in Ukraine* (Pp. 151—181). Moscow: Nauka [in Russian].
- Grozdova, I.N., & Ortutay, Gy. (Ed.). (1971). Ethnocultural processes among the Transcarpathian Hungarian population nowadays. In: Ortutay Gy. *Folk culture — folksociety* (Pp. 457—466). V—VI Yearbook of the Ethnographic

- Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest: Academy publishing house [in Hungarian].
- Filep, A. (1976). Historical types of the Hungarian folk dwelling and its interethnic relations in the Carpathians. *Carpathian Collection* (Pp. 35—39). Moscow: Nauka [in Russian].
- Szabo, S., & Ratko, L. (Ed.). (2014). Hpusehol items. In: Ratko, L. *Folk art of Szabolcs-Szatmar-Bereg county* (Pp. 420—451). Nyiregyhaza: Josa Andras Museum [in Hungarian].
- Barabas, J., & Gilyen, N. (2004). *Hungarian Folk architecture*. Budapest: Mezogazda kiado [in Hungarian].
- Deak, G., & S.Benedek, A. (Ed.). (1998). Folk Architecture and Art in Ung County's Tiszahát. In: S.Benedek, A. *Ung county. Papers on Ung County* (Pp. 81—89). Beregszasz; Budapest: Mandatum Kiado; Hatodik Sip Alapítvány [in Hungarian].
- Pall, I., Cseri, M., Balassa, M.I., & Viga, Gy. (Eds.). (1989). The mixing of landscape features in the folk construction of Northeast Hungary in the 18th and 19th centuries. In: Cseri, M., Balassa, M.I., Viga, Gy. *Folk construction in the northeastern region of the Carpathian Basin (Proceedings of the conference held in Miskolc on May 15—16, 1989)* (Pp. 197—208). Miskolc; Szentendre: Szentendre Open Air Ethnographic Museum; Miskolc Herman Otto Museum [in Hungarian].
- Dam, L., & Ujvary, Z. (Ed.). (1992). *Construction*. In: Ujvary, Z. *Ethnography for University Students*. Debrecen: Kossuth Lajos University [in Hungarian].
- Sabjan, T. (2003). *The bubos oven*. Budapest: TERC Trade and Service LTD Kft. [in Hungarian].
- Ebner, S. (1931). Old fireplaces: Borsod, Abauj, Zemplen, Bereg, Szatmar counties. *Neprajzi Ertesito* (Vol. XXIII, pp. 6—16) [in Hungarian].
- Barabas, J. (1997). Combustion equipment, smoke exhaust. In: *Hungarian Ethnography* (Vol. IV, pp. 155—169). Budapest: Academy Publishing House [in Hungarian].
- Juhasz, A. (1997). Life in a house. In: *Hungarian Ethnography* (Vol. IV, pp. 178—193). Budapest: Academy Publishing House [in Hungarian].
- Viga, Gy., & Ujvary, Z. (Ed.). (1994). «Fire dogs» in the Ethnography Collection of the Herman Otto Museum. In: Ujvary, Z. *Twenty-one ethnography papers* (Pp. 149—154). Debrecen: Publication of the Kossuth Lajos University [in Hungarian].
- Varga, S., & P. Punnyko, M. (Ed.). (1999). Folk architectural research in Transcarpathia before 1945. In: P. Punnyko, M. «We used to be birds...» *Transcarpathian ethnographic papers* (Pp. 82—100). Budapest; Beregszasz: Hatodik Sip Alapítvány; Mandatum Publishing House [in Hungarian].
- Batky, Zs. (1941). Cuisine. Architecture. In: *Object ethnography of Hungarians. The first volume of the Hungarian ethnography* (Pp. 31—215). Second Edition. Budapest: Royal Hungarian University Publishing House [in Hungarian].
- Viski, K. (1941). Furniture. Lighting. Mastery. In: *Object ethnography of Hungarians. The first volume of the Hungarian ethnography* (Pp. 217—323). Second Edition. Budapest: Royal Hungarian University Publishing House [in Hungarian].
- Sari, Zs., & Cseri, M. (Eds.). (2009). The relationship between type-plan constructions and the transformation of lifestyle. In: Cseri, M., Sari, Zs. *Rural lifestyle changes in the 20th century. Papers and lectures from the results of the research program OTKA K 62412 «Changes in village architecture, housing culture and lifestyle in the 20th century»* (Pp. 21—52). Szentendre: A publication of the Open Air Ethnographic Museum [in Hungarian].
- Gunda, B., & Ujvary, Z. (Ed.). (1984). The ethnographic situation of traditional folk education in Szatmar. In: Ujvary Z. *Studies on the ethnography of Szatmar* (Pp. 35—137). Debrecen: Kossuth Lajos University; Ethnography Department [in Hungarian].